

УДК 94(477) «1775»

В.С. Шандра
(м. Київ)

СОВІСНІ СУДИ
останньої чверті XVIII ст. – початку 1860-х рр.
В ОЦІНЦІ ІСТОРИКІВ ТА ПРАВОНАВЦІВ

У статті визначено коло авторів, як вітчизняних так і зарубіжних, які зверталися до теми совісного суду. Вказано, на які питання дослідники звертали найбільше уваги, а які залишалися поза їхнім інтересом та чому. Внаслідок аналізу історіографічного доробку попередників авторка визначає досить широку палітру проблем, що потребують вивчення, зокрема особливості функціонування совісних судів на українських територіях, де залишалася соціальна пам'ять і традиція діяльності подібного характеру судів.

В статтє анализируются работы отечественных и зарубежных историков и правоведов, которые изучали появление в российском законодательстве совестного суда. Определяется, на какие вопросы исследователи обращали свое внимание, а которые их мало интересовали и почему. Вследствие автор называет достаточно широкую палитру вопросов, которые требуется изучить, в частности функционирование совестных судов в украинских губерниях Российской империи, где оставалась социальная память и традиция деятельности подобных судебных учреждений.

The article contains the list of Ukrainian and international authors, addressing the subject matter of sovisnyi (conscientious) courts, with the emphasis on the issues of particular interest, as well as those of no concern. Supported by the historiographical analysis of the predecessors' works, the author identifies a wide range of issues to be studied; in particular, specificity of the sovisnyi (conscientious) courts' operation within Ukraine, with remaining social memory and traditional performance of similar courts.

У більшості європейських держав з другої половини XVIII ст. почалася модернізація політичної, соціальної й культурної сфер, кардинальним виявом котрої стала Велика французька революція. Оновлення та удосконалення життя здійснювалося шляхом проведення політики просвіченого абсолютизму, ідеологічною основою якої було Просвітительство, тісно пов'язане з формуванням нової людини, самостійної, розсудливої, діяльної, що потребувало в свою чергу вивільнення через освіту і культуру особистого «Я». Однією з передумов творення вільної людини було обіймання трону просвіченим монархом, котрий у своїй державній діяльності спирався на розум та наукові знання, аби творити суспільство громадянської рівності, конструюючи відносини між владою і громадянами на основі «суспільного договору». Таким монархом намагалася стати Катерина II, яка у реформуванні Російської імперії використовувала зразки і моделі, що їх пропонували європейським монархам філософи, правники та ідеологи. В її управлінських реформах чільне місце зайняла судова влада, покликана забезпечити священне право приватної власності – головної складової просвітницької ідеї. У запропонованій Катериною II мережі судових інституцій чи не найбільшу увагу звертають на себе совісні суди, що найбільше відповідали втіленню просвітницької ідеї, й сама назва яких уже викликає допитливість історика.

З'ясувати роль і призначення совісних судів у системі місцевої судової влади, а також виявити особливості їх поширення на набуті Російською імперією українські території, людність котрих мала досить розвинуту, навіть узвичаєну культуру залагодження суперечок через судові позови, виявилася досить непростою, й не такою однозначною, як здавалося на початку дослідження, справою. Складність з'ясування цієї наукової проблеми змушує враховувати ступінь її напрацювання в літературі, аби зрозуміти, чому та настільки глибоко діяльність цих судів цікавила попередників? На які питання науковці звертали найбільшу увагу й як пояснювали феноменальність цього явища у російській дійсності? Аби як наслідок поставити перед собою конкретні дослідницькі проблеми, котрі все ще потребують вивчення, звернувши увагу найперше на ті з них, які відносяться до категорії недосліджених і малодосліджених, а той суперечливих, спрощених та поверхових пояснень совісного суду та ідеї його призначення. Найголовнішу, проте, складність становить не з'ясування і уточнення юрисдикції, процедури а чи формування штатного розпису совісних судів, а результативність їх соціальних практик.

Як виявилось, до вивчення історії совісних судів у Російській імперії останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. зверталось немало дослідників – вітчизняних і зарубіжних, істориків та правознавців, політичних публіцистів і юристів-практиків. Підвищений інтерес до них виник у 60-х роках XIX ст., на зламі традиційного російського суспільства, коли соціальні відносини зазнавали потужного впливу нової хвилі модернізації й коли на зміну особистим зв'язкам, що переважали в місцевому управлінні, прийшли державні установи з чиновницьким персоналом. До совісного суду зверталися ті вчені, які досліджували епоху Катерини II, а також ті, хто присвятив свої праці історії привілейованого стану – дворянства. Не обминули їх своєю увагою і ті, хто працював над проблемами локальної історії, вивчаючи окремі міста, або особистості¹.

Природно, що найбільший внесок у вивчення реформаторської діяльності Катерини II в галузі судової системи внесли представники історико-правової школи, серед яких виділяються дослідження О.Д.Градовського (1841–1898), ординарного професора Санкт-Петербурзького університету, автора фундаментальних праць з історії й теорії державного права. У докторській дисертації вченого «История местного управления в России» (1868 р.) про губернські совісні суди сказано не багато, проте зазначено найголовніші притаманні останнім риси, що намагалася надати їм верховна влада. Назвавши їх оригінальним явищем, дослідник спирався лише на текст «Учрежденный для управления губерний Всероссийской империи», а не судову практику². Своєрідність цього суду, на переконання О.Д.Градовського, полягала у можливостях захисту особистої безпеки при ув'язненні та зверненні уваги на злочинця, як людини, яка вчинила ганебний поступок не навмисне. Тому ця державна інституція ставала не тільки органом правосуддя, а й органом «естественной справедливости». Таке його призначення визначило компетенції суду: розгляд злочинів божевільних, малолітніх, чаклунів, а також спірні майнові справи між батьками та дітьми. І тому він набував миротворчих функцій у цивільних справах, відіграючи своєрідну роль третейського суду.

Вартою уваги виявилася думка О.В.Лохвицького (1830–1884) – московського присяжного повіреного, котрий при підготовці також докторської дисертації «Губерния, ее земские и правительственные учреждения» визначив, що «Учреждения для

управління губерний» були «продуктом самобытного творчества в русском законодательстве», відповідно такого ж походження були й ідеї совісного суду³. Його висновки були підважені Германом Барацом (1835–1922), вихованцем Київського університету, адвокатом, котрий спеціально виявив іноземні запозичення у російському законодавстві. Поштовхом до дослідження совісних судів став намір Міністерства юстиції відновити їх діяльність у 1880-х роках. Свій історико-юридичний етюд про походження цього суду Г.Барац присвятив пам'яті О.Ф.Кістяківського⁴. Адже висновки про запозичення совісного суду він почерпнув з «Прав, по которым судится малороссийский народ» (1843 р.), які той підготував до видання 1879 р. Аналізуючи текст «Прав...», юрист підкреслив, що за Гетьманщини функціонували подібні до совісного третейські суди, що здійснювали примирення сторін, не вдаючись до формального судочинства. Таким же чином через порівняння він зауважив в англійському судівництві суд совісті або справедливості, що його забезпечував суд канцлера, коли йшлося про прояв складності народного життя – такі як ошуканські угоди, захист майнових прав божевільних та душевнохворих. На відміну від загальних судів у совісних справи розглядалися без участі присяжних, на власний розсуд судді. Це дозволило Г.Барацу назвати катерининський суд совісті компіляцією, «напівкозацькою, напіванглійською судовою установою». Хоча ним підкреслено також схожість деяких статей законодавчого акту 1775 р. з положеннями праці «Про злочин і покарання» італійського правознавця Чезарія Беккарія (1738–1794).

Інший відомий дослідник М.Ф.Владимирский-Буданов – професор кафедри руського права Київського університету – в «Обзоре истории русского права» також звернув увагу на совісні суди Катерини II, вважаючи, що вона запровадила до російського законодавства право власності, запозичене з учень європейських юристів, зокрема польських та розбудувала складну судову систему, зміцнюючи становий поділ суспільства. Совісні суди кваліфікувалися ним як спільні колегії з виборних засідателів від усіх трьох станів для з'ясування справ у неформальний спосіб⁵.

Інтерес до совісного суду виявили не лише правники, а й історики, зокрема найбільшу увагу їм приділив приват-доцент Санкт-Петербурзького університету В.Г.Григор'єв, який глибоко проаналізував законодавчий акт Катерини II «Учреждения для управления губерний» і спеціально зупинився на реформі судівництва⁶. За його спостереженнями, верховна влада сподівалася зробити совісний суд незалежним від інших судових інстанцій та адміністрації, однак задум залишився нереалізованим; і його було підпорядковано, з одного боку, генерал-губернаторові, а з іншого, – губернському правлінню. Як також те, що совісний суд, хоча й діяв на основі закону, але з-поміж інших його вирізняла вимога під час встановлення способів покарання керуватися морально-етичними нормами, що визначалися такими поняттями, як вища справедливість, повага до особистої свободи людини, відмова від її пригнічення та гноблення. При розгляді справ судді мали орієнтуватися на милосердя, приймати рішення з відповідальністю перед Богом і государем.

Однак В.Г.Григор'єв не поділяв позицію своїх попередників, зокрема ні київського правника Германа Бараца, ні московського присяжного повіреного Олександра Лохвицького про джерела ідей совісного суду. Він схилився до більшості міркувань першого, особливо щодо впливів норм та формулювань англійського й малоросійсь-

кого судівництва. Тим більше, що малоросійські закони Катерині II були відомі, бо у справах Законодавчої комісії 1767 р. зберігалися виписка із законів підвладних Російській імперії народів, як і те, що розділ про совісний суд в «Учреждениях для управления губерний» був підготовлений вихідцем із ніжинських міщан, вихованцем університету м. Глазго Семеном Десницьким, який в оточенні імператриці був найкращим знавцем англійського права.

На відміну від В.Г.Григор'єва, В.М.Латкін – також професор Санкт-Петербурзького університету – не був таким категоричним щодо запозичення Катериною II деяких положень для совісного суду з «Прав, по которым судится малороссийский народ», як й окремих статей про англійський суд совісті або справедливості (court of equity) з «Коментарів до англійських законів» Вільяма Блекстона, що їх перекладав на російську мову та видав в 1780–1782 роках С.Десницький⁷. Подібну, хоча й стислішу, оцінку совісним судам дав М.М.Коркунов (1853–1904), фахівець у галузі державного права, який не лише відзначив найвизначнішу їх рису – обов'язок оберігати особисту свободу при свавільних ув'язненнях – а й вказав про поділ його справ на карні та цивільні. До перших він відніс злочини божевільних, малолітніх і чаклунів, до інших – справи про примирення⁸.

З досліджень правників цього періоду найповнішою все ж виявилась стаття Г.Л.Вербловського (1866–1900), практичного діяча нових судових установ (із 1864 р.), який з поміж інших дослідників зауважив про належність до юрисдикції совісного суду позовних та торговельних справ згідно із Зводом законів 1857 р. видання, а також примусовий характер цього суду, коли поліція через властиві їй способи змушувала сторони з'являтися на суд, а також вказав на відповідальних за виконання його рішень у справах покарання малолітніх⁹.

М.К.Любавський (1860–1936), один з учнів В.О.Ключевського, вважав, що совісний суд був створений Катериною II, як утім й інші установи, для вдосконалення відносин внаслідок діяльності Законодавчої комісії 1767 р., депутати якої, незалежно від станової приналежності, наполягали на запровадженні виборного принципу для формування суду. За його розумінням, совісні суди повинні були стати не лише органами правосуддя, а й природної справедливості¹⁰. Подібну оцінку дав совісним судам також В.Е.Романовський, який, аналізуючи реформи Катерини II, виділив їх із загальних судів й традиційного правосуддя та назвав оригінальними для свого часу через те, що судочинство там базувалося не тільки на букві закону, а і на внутрішньому переконанні суддів¹¹.

«Совісні суди – це перша смілива спроба пересадити на російський ґрунт зародок основ гуманної юстиції, які залишалися практично чужими російському праву та отримали розвиток лише у судових статутах Олександра II»,¹² – таку зрілу оцінку отримало совісне судівництво Катерини II в працях О.О.Кізеветтера (1866–1933), іншого учня В.О.Ключевського, відомого російського історика й політичного діяча. Висновок було здійснено на основі аналізу 26-го розділу «Учреждений для управления губерний», спеціально присвяченого «Совестному суду и его должности», хоча зазначено також не регламентованість судової процедури та неточність багатьох понять, зокрема таких, як «нешасливий випадок», «збіг обставин» та ін., що дозволяло суддям, на думку дослідника, самовільно тлумачити букву закону. Не обмежуючись розглядом 395–403 статей головного законодавчого акту 1775 р., О.О.Кізеветтер звернувся до

практики совісного суду, для чого ним було проаналізовано діловодство одного з них – Саратовського. Вивчаючи справи «чародейской практики», він зауважив, що при їх розгляді судді самі часто-густо потрапляли у полон повір'їв і виступали прихильниками покарання відьом, (а мали б захищати їх від натовпу), зміцнюючи тим самим віру населення в їхнє існування.

Якщо у більшості досліджень ішлося про законодавчо-нормативні основи совісного суду, то харківський професор М.М.Кноррінг (1880–1967) дослідив практику останнього, детально проаналізувавши діловодство одного з них – Тульського, аби зауважити, наскільки глибоко проникли його ідеї в повсякдення, про що й було ним заявлено у вступі до своєї праці¹³. Проникливий перегляд та аналіз діловодства, з'ясування місця совісного суду в ієрархії владних інституцій, порядок його засідань як і встановлення видів злочинів й узгодження з ними розмірів покарань, дозволило йому засумніватися у відповідності вимог «Учреждений для управления губерний» судовій практиці. Зокрема, він зауважив безініціативність цієї інстанції, допоміжну її роль при палаті карного суду та втрату ним значення суду першої інстанції тощо.

Совісні суди звертали на себе увагу і тих істориків, які їх діяльність спеціально й не вивчали, але до них апелювали, коли досліджувалася історія дворянства та з'ясовувався рівень самоврядності цього привілейованого стану в Російській державі. О.В.Романович-Славатинський чи не вперше звернув увагу на те, що совісний суд, запроваджений Катериною II, був становим, оскільки базувався на принципі «каждый судится равным себе». Цей історик права «продовжив» час його існування до 1861 р., коли совісний суддя покликаний був з'ясувати спірні питання поміщицького і селянського землеволодіння¹⁴. Подібною точки зору притримувався й С.О.Корф (1876–1924), професор Гельсінгфорського університету, який помітив інтерес Катерини II до праць Вільяма Блекстона з його аналізом розважливого, без потрясінь та переворотів місцевого врядування в Англії, зокрема суду перів. На його переконання, імператриці вдалося завершити до кінця формування лише дворянського стану, й совісний суд набув яскравих станових рис¹⁵. До такого ж неспеціального, скоріше ілюстративного, звернення вдавалися й історики, які вивчали катерининську епоху, особливості управління імператриці й її відмінність від петровського періоду в історії Росії. На сьогодні на основі цих праць видано хрестоматію, в якій зібрано витяги з текстів практично всіх авторів, котрі займалися дослідженням епохи Катерини II¹⁶.

Певну характеристику отримали совісні суди у дослідженнях, присвячених урбанізаційній історії, особливо губернських міст, де ті діяли. Так, В.С.Іконников під час вивчення історії Києва визначив совісний суд як такий, що не приніс бажаних результатів, на котрі сподівалась Катерина II, все через те, що в місцевого населення вже звичними стали традиційні судові позови. Проте він відіграв певну позитивну роль, обмежуючи прояви забобон і чаклунства¹⁷. Хоча О.О.Андрєєвський (1845–1902), як дослідник-архівіст, дійшов протилежного висновку. Проаналізувавши 172 протоколи засідань Київського совісного суду, складених на 50 справ за один лише 1782 рік, перший рік існування, він зауважив досить широку соціальну палітру тих, хто звертався до його послуг¹⁸.

Харківський совісний суд, за спостереженнями Д.І.Багалія та Д.П.Міллера, більше переймався з'ясуванням сімейних справ, зокрема між батьками й дітьми, подружжям,

родичами як у майнових справах, так і нешанобливому ставленні один до одного. Історики Харкова підкреслили також те, що, як правило, очолювали совісний суд поважні та шановані представники місцевого дворянства¹⁹.

На переломі XIX–XX ст. надзвичайно багатогранним виявилось дослідження І.Ф.Рибакова (1889 – ?), українського історика та архівіста, опубліковане в науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства і мови, що вийшов у Києві під редакцією академіка В.М.Перетца 1928 р.²⁰. В статті з'ясовано історіографію питання, його джерельну базу, серед якої зауважено інформативне багатство Полтавського совісного суду. Опрацьовуючи його справи, вже тоді у 1920 році, Іван Рибаков відмітив неповну збереженість діловодного фонду, як наслідок «макулатурного бандитизму» перехідного періоду. Проте це не знизило рівень наукових спостережень дослідника: ним простежено номенклатуру справ Полтавського совісного суду й визначено переважання цивільних справ над кримінальними. Учений з'ясував правові кодекси, якими керувалися судді при покараннях злочинців, а також штатний розпис суду і розміри жалування голови і засідателів. Різносторонній підхід до виявлення можливостей суду впливати на соціальні відносини пояснюється освітою автора, який закінчив і юридичний та історико-філологічний факультети Московського університету й працював викладачем Полтавського інституту народної освіти. Незважаючи на це, він змушений був вписати совісний суд у схему класової оцінки українського суспільства, наголошуючи на тому, що селянські справи розглядалися ним з врахуванням інтересів поміщиків.

З істориків радянської школи найбільшої уваги заслуговує дослідження М.П.Павлової-Сільванської, яка з'ясовуючи соціальні наслідки реформ Катерини II, також зауважила своєрідність совісного суду. Пояснюючи її, вона висловила незгоду з В.Г.Григор'євим щодо авторства тексту відповідного розділу «Учреждений для управления губерний» С.Десницького. Підставою такого висновку був аналіз чернеток цього законодавчого акту, де містилися виписки самої Катерини II з Енциклопедії Дені Дідро, зокрема таких статей, як «Equité», «Droit», «Respectés d'humanité», «Nabeas cogrus», а також її роздуми про різницю понять «справедливість» і «правосуддя», які були складовими тогочасних просвітницьких ідей. М.П.Павлова-Сільванська дослідила також листування Катерини II з М.Гріммом, якому імператриця висловлювала своє захоплення «Коментарями до англійських законів» Вільяма Блекстона, звідки вона почерпнула ідею совісного суду («Cour d'Equité»). Нею було уточнено, що англійський Cour de chancellerie розпадався на Cour ordiner, який практикував застосування державних законів, та Cour d'Equité, який судив «по-совісті». Врешті, підсумовуючи, дослідниця дійшла висновку, що англійські установи в Катерини II невідомо змінилися, оскільки не було запроваджено Вишнього совісного суду, як й інших вищих судових установ, які хоча б дещо обмежували самодержавство. Трансформації зазнали також і норми англійського законодавства, зокрема вчена зупинилася на «Nabeas cogrus», від якого відштовхувалася Катерина II, запроваджуючи віддачу на поруки, поширюючи її на значно меншу кількість випадків порівняно з Англією²¹.

Подібну оцінку дістав совісний суд й у дослідженні Н.М.Єфремової, котра зауважила, що принципи його діяльності тісно відображали співвідношення категорій права та моралі, закону і справедливості²².

Окремо слід назвати довідкові видання, які, хоча й перебували обабіч історичних праць, проте зуміли, обминаючи, настільки це було можливим, політичні оцінки, нагромадити значний фактографічний матеріал, що сфокусувався в такий популярний свого часу дослідницький напрямок як історія державних установ. Найперше йдеться про видання кафедри історії державних установ та громадських організацій Московського історико-архівного інституту, котрі готувалися у межах потреб фахової освіти архівістів. До них належать такі праці як «Государственные учреждения России в 18 в.» А.В.Чернова (Москва, 1960), «История государственных учреждений до Великой Октябрьской социалистической революции» М.П.Єрошкіна, А.В.Чернова, Ю.В.Куликова (Москва, 1965), а також видання, що стало хрестоматійним: «История государственных учреждений дореволюционной России» (3-е изд. Москва, 1983) М.П. Єрошкіна. У цих та подібних працях зазначено про функціонування губернського совісного суду як окремої установи, а також здійснено спробу визначити її юрисдикцію. Квінтенсенцією такого довідкового спрямування стала підготовка Всеросійським науководослідним інститутом документознавства й архівної справи ґрунтового словника-довідника «Государственность России», де вміщено підсумовуючу статтю Т.Н.Проянкіної «Совестный суд»²³.

Західна історіографія також має значні напрацювання щодо совісного суду, які не поступаються російським, а у багатьох аспектах і перевершують їх своїм витонченим аналізом законодавчої традиції, особливо щодо ідей, запозичених Катериною II для створення совісного суду в Російській імперії. Так, Зенон Когут, відмітивши совісні суди у реформаторській діяльності імператриці, вважав їх “далеким відлунням принципу *habeas corpus*” через те, що вони розглядали справи помилкових арештів без пред’явлення обвинувачення, а також ті, що не підпадали під загальну систему судочинства (справи підлітків та божевільних, ворожбитства) й підкреслив його посередницькі повноваження (арбітра), як і виборність судових засідателів від дворян, міщан та державних селян²⁴.

Не обминула увагою совісні суди й Ісабель де Мадаріага, яка, крім того, помітила ініціативу Катерини II щодо розподілу функцій між адміністрацією і судом, взаємодію місцевої влади з виборними представниками суспільства, а також заснування окремих судових інстанцій для кожного стану. Це дозволило їй стверджувати про певну участь громадськості в місцевому управлінні, як і про нереалістичність міркувань імператриці, котра, не виходячи за межі правого поля, намагалася ввести в російську юриспруденцію новий принцип совісних судів. З’ясувавши суть дискусійних питань російських істориків та правників про джерела совісного суду, І.Мадаріага схилилась до великої Енциклопедії, а не «Коментарів англійських законів» Вільяма Блекстона. Одна із статей французької Енциклопедії високо поцінила англійський суд лорда-канцлера, а тому Катерина II об’єднала низку його принципів і деяких положень закону *habeas corpus*²⁵.

Чи не найглибше до розуміння проблеми совісних судів наблизилася британська історик-архівіст доктор Джанет Хертлі з університету Ексетера²⁶, яка на основі російського законодавства, зокрема «Учреждений для управления губерний», з’ясувала їх юрисдикцію, спеціально зупинившись на злочинах, вчинених при несприятливих обставинах, внаслідок яких правопорушник самими ними отримував покарання, що перевершувало будь-яку розплату, встановлену судом, а також на арбітражних можли-

востях совісного суду при розгляді ним майнових суперечок. До того ж, нею було детально з'ясовано не властиві для російського судівництва риси, що завдяки совісному судові воно отримувало. Серед них: повага до ближнього, право на недоторканість особистої свободи, довіра до громадянина, звільнення з під варті під заставу (якщо правопорушник не образив верховної влади, не був запідозрений у зраді, не вчинив убивства й злочинства), а також пошуки примирення (а не покарання) на основі третейського судового рішення фігурантів процесу. Ці нові риси дозволили їй слідом за іншими дослідниками віднести совісний суд до найцікавіших та найоригінальніших запроваджень губернської реформи 1775 р. Д.Хертлі проаналізувала також здобутки практично всієї російської історіографії судової системи Катерини II, чітко виокремила позиції Григор'єва, Бараца, Павлової-Сильванської в питанні запозичень імператрицею основних ідей європейського судоустрою. Однак найбільш вартісним є те, як сама авторка тлумачила питання про джерела совісного суду. Нею також чітко було зазначено *Habeas Corpus Act*, той законодавчий акт, що його 1679 р. схвалив англійський парламент і на основі якого визначалися правила арешту особи й можливості вимоги їх дотримання. Окремо були названі позиції, що їх могла запозичити Катерина II з чотиритомних «Коментарів до англійських законів» В.Блекстона, зокрема щодо станового суду. І все ж дослідниця в принципі поділяє думку Ісабель де Мадеріаги, що імператриця вперше почерпнула ідею про совісні суди з французької Енциклопедії, а не з Блекстона.

З'ясовуючи історію англійського судівництва, зокрема формування суду лорда-канцлера, про який так багато писав Вільям Блекстон, Джанет Хертлі з'ясувала, чому на російському ґрунті не прижилися його традиції. На її переконання, аби Росія отримала совісний суд у такому вигляді, як його собі уявляла Катерина II, то він би, справді, став окремою та досить важливою судовою владою в державі. Й тим не менше, вона вважала, що совісний суд, хоча і не став втіленням усіх ідей імператриці, однак відіграв помітну роль, увівши пом'якшуючі обставини та наблизивши правосуддя до населення. За його допомогою пришивидшувався розгляд майнових справ, на відміну від затяжних процедур звичайного суду.

Сучасна московська дослідниця Л.Ф.Писарькова високо оцінила появу совісних судів, вважаючи, що вони відігравали роль третейського суду та були новим явищем не лише в Росії, а й у Європі. Разом з іншими, створюваними Катериною II установами, совісні суди свідчили про нове спрямування діяльності виборних посадовців, служба котрих визначалася не лише потребами державної скарбниці, а і налагодженням громадських справ²⁷. У монографічному дослідженні нею були не лише підтверджені попередні висновки, а й висунуто нові. Зокрема Л.Ф.Писарькова висловила переконання, що совісний суд мав всестановий характер²⁸. До того ж, нею уточнено цілу низку заходів, які передували запровадженню совісних судів. Для них було побудовано або відведено відповідні приміщення в губернських присутствених місцях, і місцеві спільноти забезпечувалися певною кількістю текстів законодавчого акту, проведено також вибори засідателів від станів. З'ясовано штатні розписи совісного суду 1786 р. та розміри жалування совісного судді 1796 р. Однак, віддаючи перевагу запроваджуваним адміністративним установам й їх бюрократичному апарату, дослідниця все ж мало місця приділила совісному суду.

Всестановим совісний суд був названий і в «Социальной истории России» Б.М.Мироновим, який у цілому високо оцінив судову реформу Катерини II за намагання відділити судову владу від адміністративної, подолання багатоінстанційності та відмову поєднувати в одному суді розгляд цивільних і карних справ, спробу спростити складне й непрозоре судове діловодство. При цьому ним було висловлене міркування, що всестановість суду полягала в розгляді злочинів усіх станів за встановленою номенклатурою, але сам він відбувався у станових присутствіях: дворянські засідателі судили дворян, купці – купців і т. д.²⁹.

Сучасна дослідниця Т.Л.Мігунова, поставила перед собою завдання з'ясувати обставини виникнення і функціонування судів совісті в адміністративно-судовій системі Катерини II, яке нею було реалізовано у цілій низці статей та монографій, наведених у тексті автореферату до дисертації на вчену ступінь доктора юридичних наук³⁰. Авторці вдалося з'ясувати, що ідеологічною базою перетворень у судовій галузі стали надбання західноєвропейського Просвітительства, які верховна влада черпала в творах Ш.Монтеск'ю, Д.Дідро, С.Педендорфа, Дж. Локка, В.Блекстона й інших мислителів. Нею враховувалися також і погляди представників реформаторських кіл російського тогочасного суспільства. Тетяна Мігунова, підсумовуючи свої спостереження, висловила переконливу думку, що на совісні суди імператриця поклала громадянсько-правові функції захисту прав особистості та ухвалення вироків на основі справедливості (по совісті). Їх впровадження свідчило про спробу вийти за межі станового суду й створення всестанового правосуддя. Однак, дослідниця зауважила, що совісний суд, незважаючи на тривале існування, не прижився у Росії та його діяльність залишилася лише коротким епізодом в історії її юриспруденції.

Українська радянська історіографія практично не цікавилася совісними судами, як через цілеспрямоване обмеження тематики історичних досліджень, в якій переважали сюжети класової боротьби й історії соціально принижених класів, так і через певну зневагу до державотворчих заходів Катерини II, що розцінювалися українською стороною, як ворожі її державності та незначущості напрямків діяльності совісного суду для життя тогочасних спільнот. Підготовка багатотомної Юридичної енциклопедії, робота над якою зосередилася в Інституті держава й права ім. В.М.Корецького НАН України, змусила звернути увагу істориків права на совісний суд. В.В.Бурян підготував про нього досить докладну статтю, в якій визначено його юрисдикцію та його місце в судовій ієрархії влади, де вказано про поділ у ньому справ на цивільні та кримінальні. Зазначено також порядок їх надходження на розгляд цієї судової колегії і спрямування вироків і рішень на виконання до нижнього земського суду, городничого та губернатора. Щоправда, автор статті потрапив у пастку стверджувальної інформації законодавчих актів, коли вказав про можливість подання апеляції до Вищого совісного суду. Останнього, як відомо, не було створено, але про нього йшлося як про чинний в «Учреждениях для управления губерний». На відміну від інших подібних статей автор досить детально розглянув припинення діяльності совісного суду, що хоча й переставав існувати як самостійна установа 1866 р., проте його функції передавалися товаришам голів карної і судової палат, що створювалися на основі статутів 1864 р.³¹. Сприяла активізації наукового інтересу до українських правових ідей поза минулих століть й підготовка багатотомного видання цього ж Інституту, кілька томів

якого ввібрали праці з юриспруденції останньої чверті XVIII й усього дев'ятнадцятого століття. У п'ятому томі вміщено статтю І.Б.Усенка, присвячену С.Ю.Десницькому та працю останнього «Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имения и различных состояниях общежителства»³².

Якщо спробувати підсумувати результати історіографічного аналізу, то можемо констатувати наступне. У науковій літературі найбільше уваги зверталось на теоретичні питання запровадження й юрисдикції совісного суду через аналіз законодавчого акту «Учрежденный для управления губерний Всероссийской империи». Спроби з'ясування цього питання змушували дослідників виявити його рецепції з європейського та українського права, як й авторство статей законодавчого акту 1775 р. про совісний суд. Ця справа виявилася досить складною, а разом з тим і перспективною для розуміння відмінностей європейського та російського світоустрою. Непростою виявилася й проблема визначення такої категорії в характеристиці совісного суду, як його становість і всестановість.

Значно менше уваги спрямовувалося на питання адекватності реалізації спектра ідей совісного суду на практиці. Мало з'ясованими залишалися такі з них: коли і в яких варіаціях він функціонував на катерининських засадах, а в яких – ні та чому. Інакше кажучи, котрі з теоретичних положень совісного суду були реалізовані у судових практиках і на яких саме територіях. Більшість істориків зосередили свою увагу на катерининському періоді діяльності совісного суду, а функціонування відновленого в олександровський період залишилося поза їх увагою. Питання ж припинення діяльності совісного суду з перенесенням його функцій до судових палат залишилося практично не з'ясованим. До таких слід віднести й специфіку функціонування совісного суду на українських територіях, де людність до входження у склад Російської імперії мала соціальний досвід функціонування подібних судових органів. Як і питання, наскільки ефективною була діяльність совісного суду, чи став він механізмом захисту людини на низовому житейському рівні. Чи його діяльність сприяла викоріненню вад суспільства, окремої особи та якщо так, то в який спосіб йому це вдавалося? Якою процедурою користувалися судді та до яких покарань вони вдавалися? Плідною нам видається й дослідницьке завдання соціоетнічного складу совісного суду, а також освітнього рівня його членів, їх авторитетності. Як і спроба дізнатися, у який спосіб відбувалося висування на посади суддів та засідателів, і кого пропонували виборці – людей конформістського складу, а чи лідерів, активних учасників місцевого життя. Як відбувалося їх відкликання або заміна, в разі допущення помилок, не виконання вказівок представників адміністративної влади і до яких застережень ті вдавалися тощо.

Дослідивши ці питання, можна дати відповідь на головне з них, чи насправді совісний суд сприяв зміцненню законності, встановлюючи межу між добром і злом, справедливою й безправ'ям та врешті-решт, а чи відповідав він своїй екзотичній назві, а чи його назва була лише грою присмних вухові звуків?

¹ Серед досліджень, присвячених совісним судам, коли розглядалися справи окремих відомих осіб, вдалося виявити лише одну статтю, що її підготував історик літератури та суспільних

рухів П.С.Щоголев (1877–1931) для журналу «Былое» (1906. – № 4. – С.107–124). У ній йшлося про правобережного селянина С.М.Олійничука, відомого автора рукописного твору «Исторический рассказ природных или коренных жителей Малороссии Заднепровской...», і котрого було заарештовано Третім відділенням Власної його імператорської величності канцелярії.

² *Градовский А.Д.* Начала русского государственного права // Собрание сочинений. – Изд. 2. – Санкт-Петербург, 1904. – Т. 9. – Ч. III: Органы местного управления в России. – С.115–116.

³ *Лохвицкий А.В.* Губерния, ее земские и правительственные учреждения. – Санкт-Петербург, 1864. – С.209.

⁴ *Барац Г.* Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести: Ист.-юрид. этюд // Журнал гражданского и уголовного права. – 1893. – Кн. 3. – С.1–40.

⁵ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. – Изд. 6. – Санкт-Петербург, 1909. – С.257.

⁶ *Григорьев В.А.* Реформа местного управления при Екатерине II. – Санкт-Петербург, 1910. – С.247–256.

⁷ *Латкин В.Н.* Ученик истории русского права периода империи. – Санкт-Петербург, 1909. – С.602.

⁸ *Коркунов Н.М.* Русское государственное право. – Санкт-Петербург, 1909. – Т.2: Часть особенная. – С.432.

⁹ *Вербловский Г.Л.* Совестные суды // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Санкт-Петербург, 1900. – Т. XXXа. – С.302.

¹⁰ *Любавский М.К.* История царствования Екатерины II: Курс читанный в имп. Московском университете весной 1911 года. – Санкт-Петербург, 2001. – С.99.

¹¹ *Романовский В.Е.* Государственные учреждения древней и новой России. – Изд. третье, исправ. и доп. – Москва, 1911. – С.400.

¹² *Кизеветтер А.* Совестные суды при Екатерине II // Воспитание и правопорядок. – 1992. – № 1-2. – С.75.

¹³ *Кнорринг Н.Н.* Очерки по истории Тульского совестного суда в Екатерининское время. – Харьков, 1917. – С.4.

¹⁴ *Романович-Славатинский А.В.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – Санкт-Петербург, 1870. – С.467–468.

¹⁵ *Корф С.А.* Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – Санкт-Петербург, 1906. – С.103.

¹⁶ *Екатерина II: Pro et contra: Антология / Сост., прим., вступ. статья С.Н.Ислюля.* – Санкт-Петербург, 2006. – 1064 с.

¹⁷ *Иконников В.С.* Киев в 1654–1855 гг.: Исторический очерк. – К., 1904. – С.62.

¹⁸ *Андреевский А.* Деятельность Киевского совестного суда в первый год его существования // Киевская старина. – 1891. – Кн. 7. – С.81–95.

¹⁹ *Багалея Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования: Историческая монография. – Харьков, 1912. – Т. 2: XIX – начало XX века). – С.229.

²⁰ *Рибаков І.* Совісний суд на Україні // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1928. – С.33–44.

²¹ *Павлова-Сильванская М.П.* Социальная сущность областной реформы Екатерины II // Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.): Сб. статей. – Москва, 1964. – С.486, 488.

²² *Ефремова Н.Н.* Судостроительство России в XVIII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование). – Москва, 1993.

²³ *Государственность России: Словарь-Справочник.* – Москва, 2001. – Кн. 4 (Р-Я). – С.129–130.

²⁴ Козун З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. – К., 1996. – С.181–182.

²⁵ Мадариага Исабель де. Россия в эпоху Екатерины Великой. – Москва, 2002. – С.449.

²⁶ Hartley J. M. Catherine's Conscience Court – An English Equity Court? // *Russia and the West in the Eighteenth Century* / A.G. Cross, ed. – Newtonville, Mass., 1983. – P.306–318.

²⁷ Писарькова Л.Ф. Развитие местного самоуправления в России до Великих реформ: обычай, повинность и право // *Отечественная история*. – 2001. – № 3. – С.27.

²⁸ *Ее же*. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. – Москва, 2007. – С.410.

²⁹ Миронов Б.Н. Социальная история России пери ода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданського общества и правового государства. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. 2. – С.51.

³⁰ Мигунова Т.Л. Административно-судебная и правовая реформа Екатерины Великой: Историко-правовой аспект. – Автореферат дис. д-ра юрид. наук. – Владимир, 2008. – С.52–61. Назву головні: Мигунова Т.Л. Административное устройство и судебная система в реформах Екатерины II. – Санкт-Петербург, 2001; *Ее же*. Право, администрация и суд в реформах Екатерины Великой: Монография. – Санкт-Петербург, 2002; *Ее же*. Совестный суд Екатерины II // *Закон и право*. – 2007. – № 2; *Ее же*. Учреждение «Совестного суда» в России // *Вестник Саратовской государственной академии права*. – 2008. – № 3 та ін.

³¹ Буран В.В. Совісний суд // *Юридична енциклопедія*. – К., 2003. – Т. 5 (П-С). – С.539.

³² Антологія української юридичної думки. – К., 2003. – Т.6: Цивільне право. – С.26–46.